

41. Сварник Г. Археографічна передмова / Г.Сварник // Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.). – Львів ; Нью-Йорк, 1998. – С. XII–XIX.
42. Центральний державний історичний архів України, м. Львів : путівник / [упоряд.: О. Гневищева та ін.] ; Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Державний архів у м. Перемишлі. 2-ге вид. – Львів ; Перемишль, 2003. – 492 с.
43. Шульгіна В. Архівні документи як джерело дослідження української культури / В. Шульгіна, Г. Юсін // Актуальні проблеми розвитку архівної справи. – К., 1995. – С. 202–208.

The article analyses the documents of the private and official character that keeping in the personal backlogs of the Central State Historical Archives in city Lwow that exposing events of the national and cultural life of the Ukrainians of Galychyna in the 2nd half of 19th century – beginning of the 20th century.

Key words: personal backlogs, documents, Central State Historical Archives in city Lwow.

УДК 930.1:94 (47+57)

ББК 63.1 (2)

І. В. Овчар

ІСТОРІОГРАФІЧНА СПАДЩИНА М.С.ГОРБАЧОВА

Стаття присвячена вивченню й аналізу історіографічної спадщини останнього Генерального секретаря Компартії, єдиного Президента Радянського Союзу – М.С.Горбачова. У роботі показано етапи становлення його політичної кар'єри, характеризується зміст праць й основних ідей, присвячених важливим подіям історії СРСР 1950–1990-х рр. Основний масив інформації подається про період перебудови. Звертається увага на еволюцію поглядів М.Горбачова в радянський і пострадянський час, визначаються й порівнюються ключові моменти його політичних переконань.

Ключові слова: історіографічна спадщина, М.Горбачов, перебудова, СРСР.

Постать Михайла Сергійовича Горбачова в першу чергу пов'язана з процесами перебудови (1985–1991), які спричинили трансформаційні зміни в середині країни, швидку деградацію й падіння тоталітарного режиму в СРСР і країнах Східної Європи, розпад радянської наддержави й перетворення союзних республік на незалежні держави (відновивши при цьому державотворчі традиції), утворення нової геополітичної ситуації у світі. Проте його творчість не обмежується лише зазначеними хронологічними рамками. Вона визначається тими подіями, свідком і учасником яких був М.Горбачов. Його праці вмщують у себе спогади про Другу світову війну (1939–1945), подають аналіз правління М.Хрущова (1953–1964), Л.Брежнєва (1964–1982), Ю.Андропова (1982–1984), К.Черненко (1984–1985), розповідають про непересічну особистість радянської історії А.Громика та ін. Епістолярна спадщина М.Горбачова подає характеристику важливих подій історії СРСР післявоєнної доби, називає імена творців й ідеологів цієї історії, тому ознайомлення з нею є необхідною умовою для комплексного дослідження розвитку радянського суспільства протягом 50–90-х рр. ХХ ст.

На сьогодні вже видрукувано чималу кількість монографічних праць, присвячених діяльності М.Горбачова. Доцільно назвати російських дослідників А.Грачова [32], О.Давидова, [33], М.Зеньковича, [34], Б.Славіна, [35]. В українській історіографії досі немає спеціальних праць про політичний шлях М.Горбачова.

Його політична кар'єра розпочалася із часу вступу в КПРС, тобто з 1952 р. Наступні кроки діяльності пов'язані з обранням на посаду першого секретаря Ставропольського міськкому партії (1966 р.), далі – першого секретаря Ставропольського райкому КПРС (1970 р.), секретаря ЦК КПРС (1978 р.), члена Політбюро ЦК КПРС (1980 р.), Генерального секретаря ЦК КПРС (1985 р.), керівника Президії Верховної Ради СРСР (1988 р.), керівника Верховної Ради СРСР (1989 р.), Президента СРСР (1990 р.).

Підхід до визначення та характеристики подій, учасником яких був М.Горбачов, став відзеркаленням тієї фахової підготовки, яку він отримав. Нагадаємо: у 1955 р. закінчив юридичний факультет Московського державного університету (МДУ), а в 1967 р.

одержав диплом економіста в Ставропольському сільськогосподарському інституті (пройшовши заочний курс фахової підготовки). Уже з 1967 р. у радянській пресі починають з'являтися публікації М.Горбачова, присвячені питанням соціально-економічного розвитку Ставропілля (краю, у якому він провів довгі роки своєї партійної діяльності). Згодом були надруковані матеріали про виховання молоді, якій належала значна роль у здійсненні планів і завдань, що стояли перед партією та всім радянським народом, про підтримку передових методів організації праці тощо [7, с.24–29, 31].

Праці М.Горбачова доперебудовного періоду були прямим продовженням ленінської справи на побудову соціалізму. У них не відчувається необхідність у переосмисленні ідеалів, норм, цінностей минулого, а прослідковується лише їх популяризація. Поміж тим, роботи 60–70-х років ХХ ст. цінні для читача тим, що показують, як формувався теоретичний і політичний стиль мислення автора, як склалися його підходи до вирішення назрілих суспільних проблем, до партійно-політичної, ідеологічної, економічної роботи. Так, у записці “Про деякі заходи послідовного здійснення аграрної політики КПРС на сучасному етапі”, надісланій у ЦК КПРС у травні 1978 р., на основі аналізу становища, що склалося в сільській економіці Ставропілля, робляться узагальнення з принципових проблем аграрної політики. Автор, по суті, розробляє систему заходів щодо перебудови управління господарського механізму агропромислового комплексу [7, с.197–220].

Статті й промови М.Горбачова, написані протягом 1978–1983 рр., пов'язані з роботою в Москві. У матеріалах цього періоду розглядається ряд принципових питань внутрішньої політики й міжнародної діяльності КПРС. Увага приділяється розвитку агропромислового комплексу країни, реалізації Продовольчої програми, розв'язанню соціальних проблем суспільства та ін. Матеріали за 1967–1983 рр. уміщені в першому томі багатотомного видання “Вибрані промови і статті” [7].

До другого тому ввійшли доповіді, промови, виступи та інші публікації, що належать до часу з лютого 1984 до жовтня 1985 рр. [8]. Особливе зацікавлення викликає доповідь “Жива творчість народу” на Всесоюзній науково-практичній конференції (грудень 1984 р.), у якій висунуті ідеї і завдання, пов'язані з дальшим прогресом соціалістичного суспільства [8, с.83–119].

Важливою подією став березневий (1985 р.) Пленум ЦК КПРС, на якому М.С.Горбачов був обраний Генеральним секретарем партії. Ця дата знаменувала початок переломного етапу в історії СРСР і його народу. Уже на квітневому (1985 р.) Пленумі М.Горбачов, оцінюючи та порівнюючи ситуацію в країні й світі, виголошує програму невідкладних дій і ставить завдання на перспективу. Він обґрунтовує ідею прискорення, перетворює її в концепцію, у систему поглядів і комплекс практичних заходів щодо її здійснення. Примітною рисою нової політики є органічне переплетення, взаємозв'язок економічних і соціальних завдань, розрив між якими, допущений у минулому, сповільнив розвиток країни.

Ідеї квітневого Пленуму (1985 р.) лягли в основу теоретичних висновків, політичних настанов, сформульованих у документах, і насамперед у проекті нової редакції Програми, з якими партія йшла назустріч своєму ХХVII з'їздові^{*}. Подаючи проекти цих документів на розгляд жовтневого (1985 р.) Пленуму, М.Горбачов підкреслив, що “йдеться в них про програмні цілі, про ключові питання генеральної лінії партії, її економічну стратегію, форми і методи роботи в масах на сучасному етапі, винятково

^{*}Характеризуючи історіографічну спадщину М.С.Горбачова, ми в основному будемо відштовхуватися від змісту тих матеріалів, які розміщені на сторінках цього видання. Це пояснюється тим, що багатотомна монографія є комплексним дослідженням проблем розвитку СРСР і вміщує той інформаційний матеріал, який також був опублікований вибірково в інших працях чи брошурах.

^{**}ХХVII з'їзд КПРС тривав із 25 лютого до 6 березня 1986 р. На ньому М.Горбачов виступив із різкою критикою періоду правління Л.Брежнєва та наголосив на необхідності прискорення перебудови.

складному і відповідальному відрізку історії, який великою мірою – як у внутрішньому, так і міжнародному плані – має переломний характер” [9, с.5].

Доповіддю на жовтневому (1985 р.) Пленумі ЦК розпочинається третій том. У ньому вміщені твори, які відображають внесок автора в підготовку XXVII з'їзду партії, у роботу самого з'їзду й у боротьбу за втілення в життя прийнятих на ньому рішень, щоб “перетворити енергію задумів в енергію конкретних дій” [9, с.307]. Говорячи про зміст питань, які були предметом обговорення XXVII з'їзду КПРС, детально із цією інформацією ще можна ознайомитися в спеціальній брошурі [20]. Її головним здобутком стало формування стратегічних концепцій реформування суспільства та визначення тактичних механізмів їх практичного втілення.

У працях М.С.Горбачова дано всебічний аналіз змісту й методів перебудови, підкреслюється, що кінцева її мета – глибоке оновлення всіх сторін життя країни, надання соціалізму найсучасніших форм суспільної організації, найповніше розкриття його гуманістичного характеру в усіх аспектах – економічному, соціально-політичному, моральному. Виняткове значення має розкриття суті майбутніх перетворень, в основу яких була покладена радикальна реформа. “Зміст її в тому, щоб на ділі підпорядкувати все виробництво суспільним потребам, націлити управління на підвищення ефективності та якості, прискорення науково-технічного прогресу, розвиток зацікавленості працівників у результатах праці, ініціативи й соціальної підприємливості в кожній ланці народного господарства, і насамперед у трудових колективах” [9, с.228]. Адже перебудова – революційний процес, який означає якісні перетворення всіх сфер суспільного життя, від економічного базису до політичної й ідеологічної надбудови. Вона зобов'язує до справді революційних за своїм розмахом і глибиною дій [25; 29].

Четвертий том вибраних творів М.С.Горбачова розпочинається промовою, виголошеною ним у Владивостоку 28 липня 1986 р., і завершується матеріалами його візиту до Чехословаччини у квітні 1987 р. Між цими подіями – майже дев'ять місяців напруженого життя країни, активної діяльності партії й держави, спрямованої на реалізацію рішень XXVII з'їзду КПРС [10]. Центральне місце в томі займає доповідь керманіча компартії “Про перебудову і кадрову політику” на січевому (1987 р.) Пленумі ЦК, рішення якого ознаменували особливу віху на шляху оновлення. Був зроблений крок у розробленні теорії й політики перебудови. Істотно поглибивши розуміння застійних явищ і прорахунків, які мали місце раніше, Пленум визначив конструктивну програму подолання механізму гальмування та створення ефективного механізму прискорення. У її основу партія поклала курс на розвиток демократії. Була запропонована розгорнута концепція демократизації всіх сторін суспільного життя як головна умова перебудови, включення до неї народних мас як гарантії її незворотності [10, с.329–390].

Важливе місце в матеріалах, що публікувалися, відведено розвитку теоретичної думки партії як головному інструменту перебудовних перетворень. Особливо ретельно цю тему розглянуто в промові М.С.Горбачова на Всесоюзній нараді завідувачів кафедр суспільних наук вищих навчальних закладів. У ній підкреслено, що для досягнення якісно нового стану суспільства необхідно досягти великих інтелектуальних перемог, істотно просунути вперед у сфері теорії. Партія, усе суспільство чекають від творчо оновленої теорії відповідей на питання, поставлені практикою перебудови [10, с.121–128].

Докладне, ґрунтовне висвітлення в томі отримали глобальні проблеми війни й миру. Генеральний секретар ЦК КПРС акцентує увагу на тому, що в бурхливий ядерно-космічний вік, коли під знак питання ставиться саме існування цивілізації, майбутнє людського роду, не можна жити й думати по-старому. Час вимагає нового мислення, нової політичної свідомості, нових норм і принципів визнання пріоритету загальнолюдських цінностей [10, с.301–302; 398–400; 413–432].

До п'ятого тому "Вибраних промов..." М.С.Горбачова включено матеріали, які охоплюють порівняно нетривалий, але насичений багатьма важливими подіями відрізок часу з квітня до грудня 1987 р. [11]. Внутрішньополітичну ситуацію в цей період характеризувала напружена робота партії, радянського народу по перетворенню всіх сфер життя суспільства. Січевим і червневим (1987 р.) Пленумами ЦК КПРС завершилося вироблення ідейно-теоретичної концепції перебудови в основному й головному, концепції політики на двох ключових напрямках розвитку – демократизації суспільства та радикальної економічної реформи. Країна вступила в другий етап перебудови, коли на чергу дня вийшло завдання послідовно й неухильно втілювати цю політику в життя.

На міжнародній арені в 1987 р. суперечливо й важко проходила боротьба прогресивних сил планети за відведення термоядерної катастрофи, за утвердження нового політичного мислення, нової філософії та практичних дій в умовах сучасного взаємозв'язаного й цілісного світу [11, с.5]. У своїх промовах, статтях і розмовах протягом 1987 р. М.С.Горбачов у черговий раз звертається до аналізу перебігу перебудови. Він показує історичну необхідність, об'єктивний характер процесу оновлення, його незворотність і глибоко соціалістичну сутність, відзначаючи разом із тим і суперечливість ходу перебудови, коли, з одного боку, наявною є широка підтримка народом нового курсу партії, коли відчутна благодворна зміна морально-політичної атмосфери в суспільстві, створено чимало духовних, економічних і соціальних передумов для ривка вперед, а з іншого, – ще немає задоволення реальними кроками в оновленні, процес іде повільно, механізм гальмування повністю не подолано [5; 18].

Важливе місце в томі займає доповідь М.С.Горбачова на червневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС "Про завдання партії по докорінній перебудові управління економікою". Відзначається, що Пленум, завершивши вироблення цілісної концепції перебудови, перевів її ідеї в практичну площину у вирішальній сфері – економічній. Стали ясними основні положення, принципи й шляхи радикальної реформи управління економікою як складової прискорення перебудови. Її суть у переході від переважно адміністративних до економічних методів керівництва на всіх рівнях, до широкої демократизації управління, активізації людського фактора, у переосмисленні співвідношення централізованого керівництва народним господарством і самостійності його окремих ланок [11, с.118–126].

Доля перебудови, відзначається у виступах генсека, залежить не тільки від успішного просування на стратегічних напрямках суспільства, але значною мірою і від розв'язання першочергових завдань соціального характеру. Ідеться про житлову й продовольчу проблеми, про роботу торгівлі й міського транспорту, про сферу послуг й охорону здоров'я, про питання повсякденного життя людей. Саме тут повинні відбуватися відчутні й швидкі зміни, щоб трудящі маси не втратили віри в єдність слова й діла партії [11, с.7].

З особливою гостротою в матеріалах тому ставиться питання про роль КПРС на другому етапі перебудови. На першому етапі, коли вироблялася її концепція, ішов пошук шляхів, вибір напрямів, методів роботи. Роль політичного авангарду партія виконала. Потрібно рухатися далі. В умовах поглиблення процесів демократизації, радикальних змін в економіці, які зачіпають інтереси мільйонів, роль партії, підкреслював М.Горбачов, зростатиме в тому разі, якщо свою роботу вона побудує відповідно до нових вимог життя, ураховуючи конкретну історичну обстановку, масштабність зав-

* Говорячи про етапи перебудови, відзначимо, що в цьому випадку мова йде про прагнення встановити межу між теоретичним етапом і спробою практичних перетворень, тому переломним вважається друга половина 1987–1988 рр., хоч існує ряд інших періодизацій. У цьому контексті пропонуємо звернути увагу на періодизацію, яку у своїх працях подають російські й українські вчені: В.Согрін, О.Кульчицький, О.Бойко, В.Литвин та ін.

дань, виявляючи здатність узяти на себе підвищене навантаження й повну відповідальність за долю перебудови [11, с.510–522].

За різноманітністю проблем і глибиною їх розробки центральне місце в томі займає доповідь “Жовтень і перебудова: революція продовжується”, присвячена 70-річчю Великого Жовтня [11, с.427–482]. Зауважимо також, що дана доповідь опублікована і як окрема брошура, яка за хронологією охоплює період 1917–1987 рр. [5]. У ній ми можемо почерпнути інформацію про пройдений історичний шлях, про внутрішню і зовнішню політику СРСР упродовж усього його існування. Перебудова розглядається як певний історичний етап у поступальному русі тогочасного суспільства, мета якого не лише у звільненні від застійності попередніх років, у виправленні допущених помилок, але й у подоланні рис суспільної організації, які жили себе.

Шостий том вміщує дані про події січня – жовтня 1988 р. Протягом зазначеного періоду генсек укотре аналізував пройдений шлях змін, акцентував увагу на тому, що ще необхідно зробити в найближчі роки. Поруч із цим він наголошував, що “перебудову здійснюємо виходячи з умов і потреб власної держави і не збираємося подавати її як певну універсальну модель, яку можуть використовувати інші країни у своєму розвитку” [12, с.123]. У цьому ж томі подається інформація про стратегічні рішення, які були прийняті на ХІХ Всесоюзній партійній конференції (28 червня – 1 липня 1988 р.). Були підтверджені необхідність практичного втілення положень ХХVІІ з’їзду партії і накреслені основні завдання, над реалізацією яких мав працювати ХХVІІІ з’їзд КПРС [20–21].

У цілому, у багатотомних працях М.С.Горбачова зібрані матеріали, які подають відомості про його суспільну діяльність, характеризують погляди на радянську історію; інформують нас про зміст і сутність процесів, що відбувалися в країні протягом 1985–1991 рр. Дослідження цих фактів важливе не лише тому, що вони змінили внутрішнє становище в СРСР, а й вплинули на подальший перебіг подій на міжнародній арені. Крім проаналізованих “Вибраних промов і статей” (1987–1990) [7–13], необхідно ще відмітити такі праці: “Жизнь и реформы” (1995) [3–4], “Годы трудных решений” (1993) [1], “Перебудова і нове мислення” (1988) [17]. У них усі дані подані в хронологічній послідовності, що спрощує можливість опрацювання певного факту чи вивчення конкретної події.

Паралельно з видавництвом загальних монографічних видань, у Союзі РСР друкувалися окремі виступи та промови М.С.Горбачова на з’їздах і Пленумах КПРС, присвячені важливим подіям, аналізу ряду проблем, які виносилися на порядок денний протягом 1985–1991 рр. [6; 15; 16; 18; 20; 21; 23; 25–29]. Важливо відмітити, що окремі праці генсека були перекладені на іноземні мови, завдяки чому населення всього світу могло ознайомитися з ідеями радянського керівництва та процесами, що відбувалися в СРСР [14; 19].

На особливу увагу заслуговують матеріали, які характеризують ті події, що відбувалися протягом 1990–1991 рр. і в підсумку призвели до розпаду держави. Указаний період багато в чому заклав підвалини для відновлення державотворчих традицій, визначив перевагу націоналістичних ідей над радянською ідеологією. Також у цей час уже можна було аналізувати досягнення й невдачі перебудови, здійснювати прогнози на майбутнє, моделювати подальші перетворення в середині держави й за її межами. Радянський Союз став державою, у якій панувала багатопартійність, була введена посада Президента, діяла виборча система, визначалась опозиція, альтернатива, відбувався процес розподілу влади за функціями та її поділ на гілки, у цілому були внесені зміни в систему управління державою. Це були результати перебудовних змін й ознака поступового переходу від тоталітаризму до демократії, адаптованої до радянських умов дієвості.

Увазі читача пропонуються роботи, пов'язані з виступами М.С.Горбачова на з'їздах народних депутатів СРСР, Президентській раді, його роздуми про причини й обставини путчу. Окрема монографія, у якій детально описано зміст розбіжностей у поглядах на розвиток країни М.С.Горбачова та Б.М.Єльцина [30]. У працях, написаних протягом указаних років, не просто аналізуються шляхи перебудови, але й визнаються прорахунки в її реалізації та вимальовуються причини її краху. Указується, зокрема, що останні рік-півтора всі зусилля щодо здійснення перебудови блокувалися жорстокою боротьбою за владу.

У констатуванні фактів, які торкалися перебудови, М.С.Горбачов приходив до висновку про те, що “ми не зможемо докопатися до змісту протікаючих, подій, якщо не відмовимося від застарілих переконань про те, що все, що відбувається в країні, залежить від центру” [28, с.7]. Це твердження є аргументом на користь розширення демократичних засад. Та якщо врахувати, що курс на демократизацію був оголошений ще в 1985 р., а спроба його практичного втілення стала помітною лише на початку 90-х років ХХ ст., то стає цілком зрозумілим мотив критики на адресу “творців перебудови”, який відчутним був саме в зазначений період. Події серпня 1991 р. підвели теоретичну риску під існуванням Союзу. М.С.Горбачов їх називає такими, що відійшли від загальної лінії перебудови, тому втратили свою поступовість й еволюційність. Також він визнає, що “з реформуванням Союзу спізнались. Якщо б раніше почали реформи, процес ішов би в нормальному руслі. Потрібно було децентралізувати СРСР і надати республікам ті права, які були визначені Конституцією” [31, с.66].

Загалом, велика кількість історіографічних праць М.Горбачова стимулювала сучасних науковців братися за аналіз процесів 1985–1991 рр., характеризувати минулі події із точки зору їх сучасного бачення й сприйняття. Проте для дослідника значимими в першу чергу є архівні матеріали. Широкий спектр неопублікованих матеріалів з історії перебудови пропонує науковцям архів “Горбачов-Фонду” (Міжнародний суспільний фонд соціально-економічних і політологічних досліджень), що діє в Москві та ряді європейських держав.

Засновано російський Фонд 23 грудня 1991 р. Офіційна презентація відбулася 3 березня 1992 р. На час створення метою діяльності Фонду було зібрання та збереження матеріалів, різного роду документів часу перебудови. У сучасних умовах “Горбачов-Фонд” займається також науковою діяльністю, вивченням й обґрунтуванням тих масштабних процесів, які пов'язані не лише з історією Росії, а й із глобалізаційними явищами, до яких привернута увага світових держав: терористичні акти, інтеграційні зміни, роль екологічних, демографічних і соціокультурних викликів і їх вплив на розвиток людства тощо. Узагальнені дані, поглиблені висновки стали надбанням монографічного видання, авторами якого виступили працівники Фонду під керівництвом М.Горбачова [2]. Перевидаються також інформативно доповнені видання часів перебудови, публікуються нові книги про перебудову аналітичного та критичного змісту [22; 24; 35; 36].

Ще одним важливим результатом роботи науковців “Горбачов-Фонду” є розроблені науково-дослідні проекти, у яких події перебудови аналізуються тогочасними політиками з позиції сучасності. Вони переосмислюють усе сказане, зроблене й написане, дають нові коментарі та визначають основні аспекти процесів двадцятирічної давнини.

Діяльність Фонду й факт його наявності є чи не найбільшим досягненням політичної та наукової праці М.С.Горбачова. Адже він уміщує весь комплекс джерел часу перебудови, у ньому проводяться науково-практичні конференції з актуальних проблем сьогодення і функціонує як науково-дослідна установа. Провідний науковий працівник Інституту загальної історії Російської академії наук, доктор історичних наук А.М.Філітов відзначив: ““Горбачов-Фонд” можна вважати аналогом “президентських бібліотек”,

які діють у США (наприклад, бібліотека Трумена в індепенденті чи Ейзенхауера в Абілені)” [37, с.45].

Методи й зміст діяльності архіву не мають принципових відмінностей і особливостей у співвідношенні з іншими організаціями такого типу. Специфіка помітна лише в структурі комплектування документації, відповідно, у формуванні фондів. Останні мають іменний характер і містять документи тих осіб, які були учасниками перебудовних процесів. В архівних матеріалах можемо почерпнути інформацію, міркування, роздуми про перебудову А.Черняєва, В.Загладіна, Є.Лігачова, О.Яковлева (що є їх самостійною епістолярною спадщиною). У багатьох випадках вони породжують нові запитання, відповіді на які знаходимо при вивченні наступних справ й опрацюванні подальших іменних фондів.

Велика й різнопланова історіографічна спадщина М.С.Горбачова, яку ми поділили на три періоди: доперебудовний, перебудовний (рубіжним є 1985 р.) і сучасний (із 1991 р.). Це свого роду інформаційний щоденник про події, які відбувалися в Союзі РСР протягом 1985–1991 рр., спогади про минуле, аналіз і характеристика тих процесів, які недопустимі для повторення ні в сучасних умовах, ні в майбутньому. Як говорив сам автор, його праці (спогади, виступи, промови, статті) – це “міркування і роздуми про перебудову, про проблеми, які перед нами постали, про масштаби змін, про складність, відповідальність і неповторність нашого часу – це запрошення до діалогу” [17, с.3].

У цілому, розглядаючи історіографічну спадщину М.С.Горбачова, ми вкотре маємо змогу переконатися в тому, що історія нашого недалекого минулого описана досить детально й систематично. Залишається лише в черговий раз проаналізувати пройдені шляхи історичного розвитку й на основі комплексного вивчення подій останніх років існування СРСР досліджувати та деталізувати зміст і ступінь тих перетворень, що відбуваються на теренах пострадянських держав. Зрештою, власні прорахунки М.С.Горбачова в спробі реформування, а пізніше й реорганізації радянського простору можуть задовольнити амбітні потреби будь-якого політика-реформатора, який у своїй діяльності буде відмежовувати теорію від практики й упроваджувати зміни “для людей” “за рахунок людей”.

1. Горбачев М. С. Годы трудных решений: Избранное: 1985–1991 гг. / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат (ИС БН), 1993. – 351 с.
2. Горбачев М. С. Грани глобализации: Трудные вопросы современного развития / М. С. Горбачев и др. – М. : Альпина паблшер, 2003. – 592 с.
3. Горбачев М. С. Жизнь и реформы: в 2 кн. / М. С. Горбачев. – М. : Новости, 1995. – Кн. 1. – 596 с.
4. Горбачев М. С. Жизнь и реформы: в 2 кн. / М. С. Горбачев. – М. : Новости, 1995. – Кн. 2. – 652 с.
5. Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується / М. С. Горбачов. – К. : Політвидав України, 1987. – 64 с.
6. Горбачев М. С. Заявление Генерального секретаря ЦК КПСС М.С.Горбачева, 15 января 1986 г. / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1986. – 15 с.
7. Горбачев М. С. Избранные речи и статьи : в 7 т. / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1987. – Т. 1. – 463 с.
8. Горбачев М. С. Избранные речи и статьи : в 7 т. / М. С. Горбачев. – М.: Политиздат, 1987. – Т. 2. – 510 с.
9. Горбачев М. С. Избранные речи и статьи : в 7 т. / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1987. – Т. 3. – 511 с.
10. Горбачев М. С. Избранные речи и статьи : в 7 т. / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1987. – Т. 4. – 511 с.
11. Горбачев М. С. Избранные речи и статьи : в 7 т. / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1988. – Т. 5. – 576 с.
12. Горбачев М. С. Избранные речи и статьи : в 7 т. / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1989. – Т. 6. – 606 с.
13. Горбачев М. С. Избранные речи и статьи : в 7 т. / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1990. – Т. 7. – 624 с.

14. Горбачев М. С. Memoirs / Mikhail Gorbachev. – London etc. : Doubleday, 1995. – 769 p.
15. Горбачев М. С. На переломном этапе перестройки: Выступление на встрече в ЦК КПСС с руководителями средств массовой информации, 29 марта 1989 г. / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1989. – 16 с.
16. Горбачев М. С. О созыве очередного XXVIII съезда КПСС: Выступление на Пленуме ЦК КПСС 19 сентября 1989 г. : О национальной политике в современных условиях: Доклад и заключительное слово на Пленуме ЦК КПСС, 19–20 сентября 1989 г. / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1989. – 48 с.
17. Горбачов М. С. Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу / М. С. Горбачов. – К. : Політвидав України, 1988. – 271 с.
18. Горбачев М. С. Перестройка – кровное дело народа: Речь на XVIII съезде профессиональных союзов СССР, 25 февраля 1987 г. / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1987. – 31 с.
19. Горбачев М. С. Perestroika: New thinking for our country a the world / Mikhail Gorbachev. – London : Fontana / Collins, 1988. – 310 p.
20. Горбачев М. С. Политический доклад Центрального Комитета КПСС XXVII съезду Коммунистической партии Советского Союза, 25 февраля 1986 г. / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1986. – 127 с.
21. Горбачев М. С. Политический отчет Центрального Комитета КПСС XXVIII съезду КПСС и задачи партии, 2 июля 1990 г. / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1990. – 62 с.
22. Горбачев М. С. Понять перестройку... Почему это важно сейчас / М. С. Горбачев. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2006. – 400 с.
23. Горбачев М. С. По пути решительных преобразований: Выступление на президентском совете СССР, 27 марта 1990 г. / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1990. – 25 с.
24. Горбачев М. С. Размышления о прошлом и будущем / М. С. Горбачев. – М. : Терра, 1998. – 304 с.
25. Горбачов М. С. Революційній перебудові ідеологію оновлення: Промова на Пленумі ЦК КПРС, 18 лютого 1988 р. / М. С. Горбачов. – К. : Політвидав України, 1988. – 44 с.
26. Горбачев М. С. Речь Президента СССР М.С.Горбачева на внеочередном третьем Съезде народных депутатов СССР, 15 марта 1990 г. / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1990. – 16 с.
27. Горбачев М. С. С ответственностью за судьбу России и всей страны: Доклад на Российской партийной конференции, 19 июня 1990 г. / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1990. – 32 с.
28. Горбачев М. С. Сохранить и обновить родную страну: Выступление в Белоруссии, 26 и 28 февраля 1991 г. / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1991. – 32 с.
29. Горбачев М. С. Социалистическая идея и революционная перестройка / М. С. Горбачев. – М. : Мысль, 1989. – 32 с.
30. Горбачев М. С. – Ельцин Б. Н. : 1500 дней политического противостояния [сост. Л. Н. Доброхотов и др.] – М. : Терра, 1992. – 464 с.
31. Гордон Д. Звезды политического небосклона / Д. Гордон. – Харьков : Фолио, 2004. – 399 с.
32. Грачев А. Горбачев / А. Грачев. – М. : Изд-во “Вагриус”, 2001. – 448 с. ; Дальше без меня...: Уход Президента: [О М. С.Горбачеве]. – М. : Прогресс. Культура, 1994. – 271 с. ; Кремлевская хроника (1964–1991 гг.). – М. : МП “Эксмо”, 1994. – 415 с.
33. Давыдов О. М. Горбачев. Тайные пружины власти / О. Давыдов. – М. : ЗАО “Издательский дом Гелиос”, 2002. – 336 с.
34. Зенькович Н. Михаил Горбачев: жизнь до Кремля / Н. Зенькович. – М. : Олма-Пресс, 2001. – 671 с. ; Покушение в Кремле: От Ленина до Ельцина: Тайны. Версии. Подоплека. – М. : ИНФРА, 1985. – 159 с.
35. Неоконченная история. Беседы Михаила Горбачева с политологом Борисом Славиним [автор-сост. Б. Славин]. – М. : Олма-Пресс, 2001. – 159 с.
36. Союз можно было сохранить. Белая книга: Документы и факты о политике М. С. Горбачева по реформированию и сохранению многонационального государства [сост. А. С. Черняев ; общ. ред. В. Т. Логинов]. – М. : АСТ, 2007. – 528 с.
37. Филитов А. Советская политика и объединение Германии (1989–1990 гг.) / А. Филитов // Отечественная история. – 2004. – № 6. – С. 45–60.

Article is devoted to studying and the analysis of a historiographic heritage of last secretary general of Communist Party, the uniform president of Soviet Union – M.S.Gorbacheva. At the robot it is shown stages of becoming of his political career, the maintenance of books and the basic ideas devoted to the important events of a history of the USSR 1950–1990-th is characterized. The basic volume of the information moves about the period of reorganization (1985 – 1991). It is paid attention to evolution of sights of M.Gorbacheva at the Soviet and postSoviet o'clock, defined and the key moments of his political convictions are compared.

Key words: a historiographic heritage, M.Gorbachev, reorganization, USSR.